

RYTPRŪSIŠKUMO VARIACIJOS: NUO MONOLITO IKI MOZAIKOS

TRABA, Robert. „*Wschodniopruskość*“. *Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*. Wyd. 3. niezm. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa „Borussia”, 2007. 471 s.

Nijolė Strakauskaitė

Klaipėdos universitetas

Ne taip dažnai istoriko profesionalo mokslinė studija sulaukia trijų leidimų per pirmus dvejus jos gyvavimo „skaitymo rinkoje“ metus. Jau vien šis faktas skatina įdėmiau pažvelgti į aptariamą knygą turinį. Dėmesį patraukia ir knygos anotacija, glaustai sufokusuojanti viename termine – rytprūsiškumas (*wschodniopruskość*) – kompleksą sudėtingų regiono istorijos aspektų. Lietuvos skaitytojui, pripratintam prie Mažosios Lietuvos sąvokos jaukumo, tai skamba vis dar šiek tiek mistiškai, todėl neabejotinai bus pravartu susipažinti su kompleksinę požiūrį į regiono istoriją propaguojančio autoriaus mintimis.

R. Trabos studijos įvade imponuoja aiškiai suformuluoti darbo tikslai, kurių jis siekia gana didelės apimties, beveik 500 puslapių, knygoje: rytprūsiškosios tapatybės problema ir jos susiformavimui įtakos turėję, komplikavę ir galiausiai deformavę politiniai veiksniai. Šių veiksnių įtaka buvo itin svarbi, jų dinamika itin sparti būtent autoriaus pasirinktu analizei chronologiniu periodu: 1914–1933 m. Tie keli dešimtmečiai buvo egzistenciškai svarbūs Rytų Prūsijai: Pirmojo pasaulinio karo metu provincija buvo kelis mėnesius okupuota Rusijos armijos, 1920 m. virė plebiscitų aistros, provincija išgyveno atskirtumo nuo likusios Vokietijos komplikacijas. Logiškai pagrįsta ir galutinė chronologinė riba – 1933 m.: nacionalsocialistų įsigalėjimas Rytų Prūsijoje, anot autoriaus, lėmė greitą visuomeninio gyvenimo ideologizaciją su lemtingomis pasekmėmis rytprūsiškajai tapatybei.

Leidinio autorius intriguojančiai, kartais provokatyviai formuluoja svarbius tyrimo aspektus, kurie turi padėti išskleisti pagrindinę rytprūsiškos tapatybės diskurso temą: rytprūsiškos tapatybės konstravimas per 20 metų laikotarpį specifika – homogeninis ar heterogeninis rytprūsiškos tapatybės modelis egzistavo, kokie simboliai, kultūros artefaktai vaidino integruojantį, Rytų Prūsijos visuomenę „surišantį“ vaidmenį ir pan. Ieškodamas atsakymo į šiuos ir daugelį kitų originaliai formuluojamų klausimų, knygos autorius aiškiai apsibrėžia dvi metodologinių gairių kryptis: *politinė kultūra* plačiąja prasme (politinių ritualų ir tautinių simbolių visuomeninė funkcija) ir *kultūros istorija* su kultūrinės atminties bei komunikacinės atminties poveikio santykiui su praeitimi dominančiomis (p. 14–17).

Jau skaitant šios knygos įvadą, imponuoja autoriaus gebėjimas rašyti apie sudėtingus procesus ir su jais susijusias kategorijas (pvz., rytprūsiškos tapatybės turinio problema) aiškiai, akcentuoti ir išryškinti įvairias kontroversijas (p. 19–20) bei paprastai ar net žaismingai charakterizuoti knygos struktūros esmę trimis trumpais klausimais: *kas?* (rytprūsiškos tapatybės realizuotojai – organizacijos, draugijos), *ka?* (rytprūsiškos tapatybės konceptualizacija ir apibrėžimai), *kaip?* (mechanizmai, tarnavę „rytprūsiškumo“, kaip naujos kultūrinės atminties dalies, formavimui ir stiprinimui).

Aptariamos knygos struktūrą sudaro įvadas, trys dalys ir pabaigos skyrius. Pirmoje dalyje autorius analizuoja esminių politikos veiksmų – karo, valstybės, politinių judėjimų, Bažnyčios – reikšmę regioninei bei tautinei tapatybei ir kolektyvinei tapatybei svarbių visuomeninių organizacijų (*Unsere Heimat*), taip pat švietimo ir jaunimo organizacijų vaidmenį. Antroji knygos dalis skirta „rytprūsiškumo“ sąvokos ir turinio esmės paieškoms, pasitelkiant įvairius problemos aspektus – filosofinius, literatūrinius, švietimo, įtraukiant į šią konstrukciją sąvoką „kiti“ (socialdemokratai, lenkai, lietuvininkai). Kiek detaliau pažvelgsime tik į vieną iš šios dalies skyrių, kuris skirtas tradicinės klischės – Rytų Prūsijos kaip „vokiškumo bastiono Rytuose“ – tyrimui, įtraukiant į šios struktūros analizę netradicinius aspektus: gamtinį kraštovaizdį ir tapatybę, „Rytų vokiečio“ prototipą ir pan. R. Traba ne tik nurodo svarbiausias publikacijas „rytprūsiškumo“ tema, būdingus stereotipus, pateikdamas gausių pavyzdžių, bet kartu išryškina panoraminį ideologinių priemonių vaizdą su charakteringais tiriamojo laikotarpio akcentais (1931 m. paminėta 700-ąjį Rytų Prūsijos jubiliejų). Šios temos novatoriškai interpretuojamose išvados autorius reziumuoja, jog „Rytų Prūsijos – vokiško bastiono“ sąvoka buvo siejama su atitinkamais simboliais ir vertybėmis: ypatingos istorinės misijos filosofija, gamtinio landšafto ypatumais, „vokišku“ kultūrinio kraštovaizdžio pobūdžiu, „prisikėlimu iš griuvėsių“ – kultūrinės pažangos simboliu, vokiška civilizacijos/modernizacijos pažangos išraiška; „Rytų vokiečio“ (*Ostdeutsche Mensch*), tvirto, jaučiančio sąsają su gamta, samprata (p. 194–195). Čia pat autorius pagrįstai akcentuoja du itin svarbius momentus „rytprūsiškumo“ sampratoje: karą ir priešą. Būtent šis agresyvaus militarizmo simbolis Rytų Prūsijos kontekste labiausiai paplitęs viešojoje nuomonėje. Tai yra ne tik ryškiausia Rytų Prūsijos charakteristika, taikoma R. Trabos tiriamam laikotarpiui, bet ir apskritai Rytų Prūsijos istorijai, o šią tendenciją reflektuojančių ar net hiperbolizuojančių pavyzdžių nestinga ir lietuvių istorinėje literatūroje¹. Be jokios abejonės, būtent XX a. 3-iajame dešimtmetyje dėl vadinamojo „lenkų koridoriaus“ problemos, kai Rytų Prūsija neteko žemyninės sąsajos su likusia Vokietija, viešojoje erdvėje buvo eskaluojamas jos „agresyvumo“ sindromas, vartojant atitinkamus epitetus – „vokiška dvasia“, „rytprūsiška sala“, „pasienis“ (*Grenzland*), „Vakarų pasaulio riba“, „vokiškumo bastionas Rytuose“ ir t. t. R. Traba nuodugniai aptaria šių ideologinių konstrukcijų kilmės priežastis ir pagrindinius jų „transliuotojus“ (periodiniai regiono leidiniai, žymiausi istorikai – Franzas Lüdtkė (Franz Lüdtkė) ir Walteris Harichas (Walter Harich)). Autorius šiame kontekste išskiria Karaliaučiaus universiteto mokslininkų vaidmenį, akcentuodamas ryškiają to meto tendenciją – susidomėjimą „Rytų tyrimais“ (Hansas Rothfelsas (Hans Rothfels)), bet kartu pabrėždamas, jog pagrindinis istorikų dėmesys buvo sutelktas į viduramžių tematiką, ypač Vokiečių ordino istorijos laikotarpį. R. Traba pagrįstai pabrėžia ideologizuotos istorijos variacijų svarbą to laiko populiariojoje istorinėje literatūroje, ypač skirtoje jaunimui, taip pat archeologijos pasiekimų panaudojimą pangermanizmo intencijoms į Rytus nuo Elbės pagrįsti (Karaliaučiaus universitete šioms tendencijoms atstovavo Maxas Ebertas (Max Ebert)).

Aptariamojo skyriaus pabaigoje R. Traba koncentruotai išryškina ne tik tradicinę literatūrinę Rytų Prūsijos, kaip charakteringos *Heimatliteratur* (Tėviškės literatūra) dalies, kurios centrinė ašis, anot Huberto Orłowskio (Hubert Orłowski), buvo „anticivilizacinė perspektyva, kaip nesusitaikymo su modernizacijos procesais rezultatas“, traktuotę, bet ir platesnį šios problemos spektrą, susijusį su spauda ar vietos valdžia. Visais atvejais išryškėjo dvejopas „civilizacijos“ sampratos vartojimas: jos tautinė išraiška – vokiečių misija, tarnavusi progresui (Vokiečių ordinas, Albrechtas Ho-

¹ JUOZAITIS, A. *Karalių miestas be karalių*. Klaipėda, 2006.

henzollernas, Friedrichas Didysis ir t. t.) ir turėjusi tiesioginę įtaką „rytprūsiškajam“ vokiškumui bei XIX–XX a. civilizacijai – bloga, betautė, bedieviška, grasinanti katastrofa ne tik „rytprūsiškumui“ ir vokiečiams apskritai, bet ir kone pasaulio pagrindams.

Knygos pabaigoje R. Traba pateikia esminę išvadą apie „rytprūsiškumo“ sampratą, t. y. apie dvejopą „rytprūsiškumo“ pobūdį – „monolitini“ ir „mozaikini“, pabrėždamas, jog šie aspektai ideologine prasme jokiu būdu nesudaro dviejų skirtingų modelių. Abu minėti aspektai buvo susiję su *Heimatideologie* (Tėviškės ideologija) kiek skirtinga interpretacija: pirmu (monolitiniu) atveju rytprūsiška Tėviškė asocijavosi su vokiškumo bastionu Rytuose ir buvo aiškiai politiškai angažuota (konservatyvi tautinė srovė). Antrąjį aspektą (mozaikini) reprezentavo liberali tautinė srovė (iš dalies katalikai), kurioje labiau dominavo ne ideologinė praeities mitologizacija, bet racionali realybės interpretacija, besiremianti kraštovaizdžio išaukštinimu, „atsikūrimo iš griuvėsių“ motyvacija ir netgi šiek tiek apčiuopiamu daugiakultūriškumu. Vis dėlto itin plati mokyklų programų, jaunimo organizacijų, spaudos analizė leidžia autoriui teigti, jog dominavo „monolitinio rytprūsiškumo“ tendencija.

Neabejotinai įdomus konstatavimas, jog „rytprūsiškumas“ ideologinės programos prasme liko už kairiųjų, taip pat lenkų ir lietuvių tautinių mažumų interesų lauko (p. 388). „Lietuviškumo aspektas“ aptariamios knygos kontekste plačiau paliestas antrosios dalies pabaigoje (p. 166–180), remiantis Wilhelmo Storostos-Vydūno asmenybe tarsi indikatoriumi „rytprūsiškumo“ problemos analizei sąsajoje su lietuvininkų etnine grupe. Tokį pasirinkimą autorius logiškai argumentuoja, todėl galime tik pridurti, jog to periodo lietuviškos spaudos (pvz., „Naujojo Tilžės keleivio“) analizė galėjo suteikti daugiau kolorito esminei tendencijai išryškinti: lietuvių tautinės mažumos Rytų Prūsijoje siekis ginti savo kalbą ir tradicijas kirtosi su „monolitinio rytprūsiškumo“ ideologija, bet rasdavo šiokią tokią nišą „mozaikinio rytprūsiškumo“ kontekste.

Pabaigoje norėtusi pabrėžti, jog recenzento misija – aptarti didelės apimties studiją – sudėtinga. Kita vertus, recenzuojamos knygos autorius maksimaliai palengvina šį uždavinį išryškindamas polemikos vertus klausimus ir aspektus, vengdamas bet kokio kategoriškumo ir puikiu knygos stiliumi įtraukdamas į „permanentinį skaitymo procesą“, nepaisant iš pirmo žvilgsnio gąsdinančios knygos apimties. Todėl R. Trabos studijos vertimas į lietuvių kalbą neabejotinai sudomintų ne tik akademinę visuomenę, bet ir kur kas platesnį skaitytojų būrį.

ŽEMAITIJA AR ŽEMOJI LIETUVA?

NIENDORF, Mathias. *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. 329 S.

Vacys Vaivada

Klaipėdos universitetas

2006 m. pasirodžiusi Mathiaso Niendorfo (Mathias Niendorf) knyga, skirta nacijų formavimosi problemoms Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ankstyvaisiais laikais (1569–1795 m.) aptarti, sulaukė didelio istorikų susidomėjimo. 2007 m. Lietuvoje ir Vokietijoje pasirodė dvi išsamios Rimvydo Petrausko recenzijos. Tų pačių metų pabaigoje internetinio Vokietijos tinklalapio, skirto istorikams, recenzijų skyrelyje buvo paskelbta Stefano Rohdewaldo (Stefan Rohdewald) recenzija¹. Toks didelis susidomėjimas visiškai suprantamas – už Lietuvos ribų labai trūksta LDK tyrimų, kurie būtų publikuoti didesniai istorikų būriui prieinamomis kalbomis. Tiesą sakant, tai kartu didelė paspartis ir Lietuvos istorikams. Kita vertus, Lietuvoje, Lenkijoje ir valstybėse, kurios M. Niendorfo monografijoje aptariamuoju laikotarpiu priklausė LDK, dar ir dabar jaučiamos ženklūs LDK XVI–XVIII a. istorijos tyrimų spragos, tad kiekvienas straipsnis, nekalbant apie monografiją, yra lauktinas. Reikia deramai įvertinti ir tai, kad užsiimdamas minėto laikotarpio tyrimais, istorikas susiduria su didesne rizika nagrinėjamas problemas įterpti į hipotezės apvaskalą. Tokia rizika kolegų gretose yra suprantama ir gerbiama. Reikia pasakyti, kad apskritai minėtos recenzijos teigiamai vertina M. Niendorfo pastangas. S. Rohdewaldas pažymi svarbią M. Niendorfo monografijos vietą užpildant susidariusias spragas aptariant tautos sampratos transformacijas tarp viduramžiškos *nationes* ir ankstyvųjų naujųjų laikų nacijų, ypač kalbant apie LDK. R. Petrauskas taikliai pažymi, kad M. Niendorfo tiriamo laikotarpio išeities pagrindu pasirinkta ankstyvųjų naujųjų laikų sąvoka kol kas neišraiškina Lietuvos istoriografijoje, tačiau būtent tai išskiria M. Niendorfo pastangas integruoti LDK XVI–XVIII a. istorijos problematiką į bendrąjį Europos istorijos lyginamąjį kontekstą. Visos recenzijos solidžiai supažindina ir išskiria stipriąsias bei hipotetines skaitytojų dėmesiui pateiktos monografijos puses. Suprantama, kad labai retas darbas apsieina be didesnių ar mažesnių klaidų, jos taip pat yra įvardijamos. Visa tai leidžia nebesikartoti.

Stabelėti norisi ties monografijos skyriumi, skirtu Žemaitijai. M. Niendorfas šį skyrių įvardijo „Žemaitija – sutrukdyto tautos formavimosi atvejis“ (*Žemaiten – ein Fall verhinderter Nationsbildung*). Intriguojantis yra jau pats skyriaus pavadinimas. R. Petrauskas skeptiškai žiūri į M. Niendorfo pasirinkimą analizuoti tautos formavimosi proceso problematiką atskiro LDK regiono atveju, kai ir taip yra aišku, kad lyginant su kitomis Europos šalimis „visos Lietuvos mastu tau-

¹ PETRAUSKAS, R. Apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę po Liublino unijos. *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 95–99; PETRAUSKAS, R. Rezension zu: Niendorf, Mathias: Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795). Wiesbaden, 2006. *Annaberger Analen*, 2007, Nr. 15, S. 323–331; ROHDEWALD, S. Rezension zu: Niendorf, Mathias: Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795). Wiesbaden, 2006 [interaktyvus]. *H-Soz-u-Kult*, 2007 12 07 [žiūrėta 2008 10 04]. Prieitis per internetą: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2007-4-195>>.

tos susidarymo procesas <...> liko iki galo neišplėtotas². Su kai kuriais recenzento požiūrio taškais galima sutikti. Tačiau reikėtų atkreipti dėmesį į savaime suprantamą tiesą, jog negali būti identiškų turiniu, istorijos patirtimi teritorijų, tad negalima kalbėti ir apie monografijoje aptariamų procesų identišką tapatumą LDK bei Vakarų Europai. Todėl paremčiau M. Niendorfo bandymus nagrinėti kol kas sunkiai dėl detalesnių tyrimų stokos tam „nusilenkiančias“ šiuo metu Europos istorijos kontekstui svarbias problemas. Tik gal kiek reikėtų pakreipti požiūrio kryptį – jei jau LDK istorija (konkrečiu atveju – sudėtingi nacijų formavimosi procesai) lygintina Europos istorijos, jos ankstyvųjų naujųjų laikų, kontekste, tai pirmiausia reikėtų bent jau siekti išnagrinėti šių procesų LDK turinį (kokie buvome), įvardyti vietines formas ir pereiti prie korektiško lyginimo. Deja, kol kas šis uždavinys mums yra sunkiai įveikiamas. Tai pripažino ir R. Petrauskas, nurodydamas, kad LDK „regionų tyrimai tebėra apleista istorijos sritis“³. Sutinkant su šia nuomone, reikia pripažinti net ir kiekvienos sąvokos turinio tikslesnio nusakymo svarbą, nekalbant apie platesnius ir gilesnius regioninius tyrimus.

Kalbant apie sąvokas, norėčiau stabtelėti ties vienu Žemaitijos pavadinimo variantu vokiečių kalba, nes jis šiuo metu vis dažniau pasirodo istorinėje literatūroje. M. Niendorfo monografijoje lygia greta įprastiniam variantui *Žemaitija* yra bandomas pateikti *Niederlitauen*, t. y. *Žemoji Lietuva*. Pastarojo varianto kiltis neabejotinai yra sietina su istorinėje ir kalbininkų literatūroje dažnai nurodomais Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto žodžiais: „terra Samaytarum est inferior ad terram Lythwanie“⁴. Ar galima šiuos žodžius, išreikštus gana sudėtingame LDK politinės istorijos kontekste (dokumentas rašytas imperatoriui Zigmantui 1420 m. kovo 11 d.), tiesmukai perkelti į istorijos tyrimus, ar jie nesupaprastina to turinio, kuris kartais gali skausmingai atsiliepti kad ir M. Niendorfo aptariamų problemų korektiškam nusakymui?

Dabartinėje istorinėje literatūroje, aptariant Lietuvos valstybės susidarymo aplinkybes, jau senokai buvo pastebėtos dvi ryškesnės tendencijos, kurias labai aiškiai įvardijo dar Jerzy Ochmański (Jerzy Ochmański), kalbėdamas apie du Lietuvos formavimosi branduolius. Vienas jų, anot J. Ochmańskiego, XIII a. buvo Dausprungo ir Mindaugo aplinkoje Lietuvoje, kitas – Vykinto aplinkoje Žemaitijoje⁵. Vystantis istoriniams tyrimams Lietuvos istoriografijoje J. Ochmański įvardytas sudėtingas valstybės formavimosi turinys, kad ir šiek tiek koreguojamas, bet nebuvo ir nėra atmestas. Sudėtingus procesus formuojantis lietuvių tautai yra nurodęs Edvardas Gudavičius. Jis konstatavo, kad „esant plačiai Žemaitijos autonomijai, lietuvių tauta formavosi kaip dviejų potautčių derinys“⁶. Belieka atkreipti dėmesį, kaip vyko procesai, kurie išryškino šių dviejų tendencijų formavimąsi. Reikia grįžti prie XIII a. Bene geriausiai patį mechanizmą yra nusakęs Alvydas Nikžentaitis. Autorių kolektyvo parengtoje „Žemaitijos istorijoje“ jis žemaičių potautės susiformavimui yra skyręs atskirą skyrių. A. Nikžentaičio nuomone, „XIII a. viduryje kilęs Lietuvos vidaus karas buvo tik impulsas žemaičių subtautai formotis. Kur kas didesnę vaidmenį suvaidino žemaičių geopolitinė padėtis. Nuo XIII a. pabaigos atsidūrusi Vokiečių ordino kaimynystėje ir nesulaukdamas pakankamo Lietuvos valstybės dėmesio bei palikta viena likimo valiai, Žemaitija pamažu ėmė izoliuotis nuo Lietuvos, tarp dviejų didžiųjų valstybių susidarė erdvė, kurios kontroliuoti nepa-

² PETRAUSKAS, R. Apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę..., p. 98.

³ Ibid.

⁴ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. 6). Collectus opera A. PROCHASKA. Cracoviae, 1882, s. 467.

⁵ OCHMAŃSKI, J. *Historia Litwy*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, s. 39–40.

⁶ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija*, T. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 m.* Vilnius, 1999, p. 100.

jėgė nei Vokiečių ordinas, nei Lietuva“⁷. Šiose mintyse akivaizdi XIII a. vidurio politinio konteksto svarba. Jį gerai yra apibrėžęs E. Gudavičius, kai apibūdindamas laikotarpį po Mindaugo krikšto ir karūnavimo, įvardijo jį kaip „vienišąją žemaičių kovą“⁸, vykusią iki Durbės mūšio 1260 m. Anot E. Gudavičiaus, šio laikotarpio politine dominante tapo žemaičių kilmingųjų taryboje 1255 m. karo vadu išrinkto Algmino programa, kurioje išsiskyrė bendralietuviškų ryšių nutraukimo pražūtingumas ir Kuršo įsisavinimas⁹. Kaip tik šios programos įgyvendinimas leido vėl ieškoti ryšių su Mindaugu, kita vertus, vienas šios programos rezultatų buvo ir Durbės mūšis, turėjęs lemiamų pasekmių visiškai kitokios tolesnės raidos baltų teritorijose perspektyvai. Nepaisant to, kad baltų genčių pasipriešinimą Vokiečių ordinas palaužė, tačiau jau buvo suformuota galimybė besitraukiančiųjų būrimuisi – jau buvo sukurta ir krikščioniškojo pasaulio pripažinimo sulaukusi valstybė, su kuria bendradarbiauti žemaičiai jau buvo išreiškę norą. Apie ją XIII a. pab. – XIV a. būrėsi kovoje su agresyviais kaimynais pralaiminčios baltų kiltys. Kita vertus, žemaičiai sudarė tą aplinką, kurios pasiūlyta programa, o ir reali pagalba kovoje prieš Ordiną, formavo palankias sąlygas jungtis prie pastarųjų, t. y. buvo suformuota tam tikra pasitikėjimo ir palankios nuostatos terpė. Ši priverstinė migracija istoriografijoje yra gana plačiai aptarta. Ją yra nurodęs ir A. Nikžentaitis, konstatavęs, kad XIII–XIV a. pasireiškė aktyvi kuršių, žemgalių (tekste rašoma žiemgalių), skalvių, nadruvių migracija į Žemaitiją¹⁰. Genčių koncentracija siauresnėje teritorijoje galėjo sukelti tam tikrą trintį, tačiau jungimuisi pradžia davusi bendra programa ir konkretus bendradarbiavimas galėjo būti ta palanki terpė, dėl kurios savaimė ėmė nykti atskirų genčių pavadinimai. Greičiausiai ne iš karto, bet atsikėlusios ar tolesnei bendrai būčiai susijungusios gentys ėmė save įvardyti žemaičių pavadinimu, kuris apibrėžė jau nebe vieną gentį. O pastaroji taip pat transformavosi. Tad grįžtant prie didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto žodžių galima būtų tiesiog konstatuoti, kad jie buvo išsakyti daugiau dėl priimtino Vakarų diplomatinei kalbai konteksto. Realiai tuo laikotarpiu (XV a. 3-uoju dešimtmečiu) *Žemaičių* įvardijimas kaip *žemiau esančios teritorijos* neturėjo realaus turinio. Atkreipiant dėmesį į minėtą padėtį, iš karto reikia matyti tą sudėtingą potaučių / subetnosų formavimosi turinį, kurį reikia įterpti į viduramžių paveldo kontekstą. Suprantama, kad į tai turi būti atsižvelgiama ir aptariant ankstyvųjų naujųjų laikų nacijų formavimąsi. Tad būtų galima sakyti, kad netikslu nusakant *Žemaitiją* vartoti *Žemosios Lietuvos* sąvoką. Šiuo atveju vokiečių kalba optimali būtų senosios istoriografijos vartojama sąvoka – *Žemaiten*.

Dar vienas niuansas, kurį iš dalies galima būtų aptarti aukščiau minėtame kontekste. Galbūt knygos struktūros poreikių vedinas M. Niendorfą glaudžiau siejo tuos procesus, kurie turėjo artimesnį ryšį su visos LDK pavyzdžiu. Gal todėl, aptardamas konfesinį aspektą Žemaitijoje, autorius kaip tam tikrą pavyzdį akcentuoja Kėdainius ir Kristupo Radvilos nurodymus savo pavaldiniams¹¹. Apskritai Kėdainių įtakos Reformacijos sklaidai Žemaitijoje nereikėtų pamiršti, tačiau aptariant esminių dominančių klausimą labai svarbu, jei ne svarbiausia, atsižvelgti į procesus, vykusius vidurio Žemaitijoje. Čia esminę, galima sakyti, lemiamą įtaką plėtojantis minėtam procesui turėjo Šemetų, Mitkevičių, Vnučkų ir Chodkevičių grupė. Neatsitiktinai ir pradinis regioninės evangelikų

⁷ BUTRIMAS, A.; ŽULKUS, V.; NIKŽENTAITIS, A.; VAIVADA, V.; ALEKSANDRAVIČIUS, E. *Žemaitijos istorija*. Vilnius, 1997, p. 79.

⁸ GUDAVIČIUS, E. Op. cit., p. 59.

⁹ Ibid., p. 61.

¹⁰ BUTRIMAS, A. et al. Op. cit., p. 53–54.

¹¹ NIENDORF, M. *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)*. Wiesbaden, 2006, S. 190.

bažnyčios struktūros, distrikto, centras formavosi Šaukėnų–Šiluvos plote. Neatsitiktinis ir evangelikų aukštesniosios mokyklos įkūrimas Šiluvoje XVI a. paskutiniame dešimtmetyje¹². Visa tai verčia kalbėti apie komplikuoatą vietos visuomenės raidą, kuri, žiūrint mano minėtu aspektu, gali ženkliai pakeisti atraminius taškus, ant kurių yra statomos vėlesnius socialinės raidos procesus nusakančios konstrukcijos. Šiuo atveju reikėtų atkreipti dėmesį ir į XVII a. vid., sudarant sutartį su švedais, visiškai kitaip nei Biržų-Kėdainių šakos Radvilos savo laikyseną formuojančią ir opozicijon stojančią Žemaitijos bajoriją¹³. Tai taip pat vienas iš niuansų, kurie kiek kitaip nusako ryšius ir įtakas, buvusias to meto Žemaičių kunigaikštystės visuomenėje.

Šiuo kartu norėčiau apsiriboti tik šiomis pastabomis. Tačiau ir jos puikiai paremia R. Petrausko išsakytas mintis apie menką regionų raidos ištirtumą. Akivaizdu, kad esant tokiai padėčiai labai sunku korektiškiau aptarti tokią problemų apimtį, kurią savo knygoje iškėlė M. Niendorfas. Bet kuriuo atveju ši monografija padeda integruoti LDK istorijos tyrimus į bendrą Europos raidos kontekstą, kartu suteikia ir naujų galimybių tiek sprendžiant empirinius uždavinius, tiek apmąstant šiuolaikinės istoriografijos nagrinėjamas problemas.

¹² Žr.: VAIVADA, V. *Katalikų bažnyčia ir reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai*. Klaipėda, 2004.

¹³ *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“* (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 2). Pareng. E. ULČINAITĖ. Vilnius, 1994.

DIEVO APVAIZDOS PĖDSAKAI NUO MINTAUJOS IKI KARALIAUČIAUS...

SCHOENBORN, Ulrich. „...*ich sehe die Fußstapffen der Providentz Gottes*“: *Zum Wirken des hessischen Theologen Conrad Mel (1666–1733) in Mitau, Memel und Königsberg (Arbeiten zur Historischen und Systematischen Theologie, Bd. 10)*. Berlin: LIT Verlag, 2006. 137 S.

Arūnas Baubllys

Klaipėdos universitetas

Lietuvos reformacijos istorijos problematika yra sulaukusi pakankamai daug dėmesio. Pastaruoju metu pasirodė nemaža publikacijų, skirtų jau ne tik bendrųjų reformacijos procesų analizei, bet ir atskiriems jos etapams. Kartu galima pažymėti, kad greta darbų, vertinančių reformacijos procesą kultūriniam ir politiniam kontekstuose, atsiranda bandymų nuodugniau pažvelgti į institucinę reformacinių bažnyčių struktūros genezę, pradedama vertinti jų institucinę raidą, bandoma atskleisti jų institucinės raidos ypatybes ir savitumus, ieškoma priežastinių ryšių nustatant pastarųjų santykį su LDK, o vėliau ir su atgimstančia nacionaliniu pagrindu Lietuvos visuomene. Nepaisant viso to, reikia konstatuoti, kad skirtingai nuo politinės ar atskirų krašto institucijų (švietimo, savivaldos) istorijos, vertinant reformacinių bažnyčių raidos problematiką, nedviprasmiškai pristingama kelių svarbių sudėtinių komponentų, be kurių gaunami rezultatai lieka tarsi ne iki galo baigti, atsiranda landų tam tikroms spekuliacijoms ar bent jau pakankamai laisvoms interpretacijoms ar vertinimams.

Reformacinės (liuteronų ir reformatų) bažnyčios ne veltui yra vadinamos Dievo žodžio bažnyčiomis. Pavyzdžiui, reformatų – Jono Kalvino (Jean Cauvin) mokymo šalininkų – bažnyčios pavadinimas yra trumpinys, kilęs iš pilno pavadinimo „Dievo žodžiu **reformuota** Bažnyčia“. Abiejų bažnyčių doktrinos, gana artimos viena kitai, yra grindžiamos Dievo žodžio – Biblijos mokymu. Suprantama, kad tokiomis sąlygomis ypač svarbų vaidmenį šios konfesijos raidai, pačios Bažnyčios kaip institucijos vystymuisi turi dvasininkai – universitetinį išsilavinimą turintys teologai. Jie savo ganytojiška veikla veikia bažnytinę visuomenę, formuoja jos vertybines nuostatas, kurios atsispindi kasdieniame tų žmonių gyvenime pradedant nuo elementarių tarpusavio santykių šeimoje, bendruomenėje, baigiant profesinės veiklos ypatybėmis.

Taigi, vertinant konkrečios krašto bažnyčios istorinę raidą, negalima neatsižvelgti į dvasininkijos atstovaujamas teologines sroves ir joms veikiant formuojamas vertybines ir etines bei moralines nuostatas. Kadangi nuo reformacijos laikų reformacinių bažnyčių dvasininkija buvo lavinama tik akademiniam lygmenyje – teologijos fakultetuose, reikšminga tampa ir jų edukatorių bei edukacinių centrų įtaka. Šių aspektų vertinimo dažniausiai ir pasigendama darbuose, skirtuose bažnyčių institucinės raidos analizei.

Nors istoriografijoje mėgstama kartoti, kad reformacinės bažnyčios pasižymi ryškiu nacionalumu (ypač ten, kur reformacinių idėjų veikiamas valdovas ar valstybė pasirinko vieną iš kryptų, kuri tapo valstybine religija), šie procesai nėra tokie vienareikšmiški. Akademinė universitetinės minties įvairovė skatino būsimojus dvasininkus siekti akademinės edukacijos toli už savo krašto ribų, todėl „akademinė migracija“, pradedant reformacija, geografiškai „sumažino“ Europą, suteik-

dama akademinės minties sklaidai, o svarbiausia, jos praktinei interpretacijai, visai kitas nei iki tol galimybes.

Tai, kas šiuolaikinėje fizikoje įvardijama kaip susisiekančių indų dėsnis, nepriklausomai nuo mūsų norų tapo dėsniu, veikiančiu visuomenę, todėl bandymai žvelgti į atskirų kraštų reformacinių bažnyčių raidą, neatsižvelgiant į procesus, vykstančius gretimuose kraštuose, anaipol neatskleidžia jų esmės.

Būtent tokį platų ir daugiaaspektį požiūrį skatina prof. habil. dr. Ulricho Schoenborno (Ulrich Schoenborn) knyga, skirta Conrado Melio (Conrad Mel) veikalui Mintaujoje, Klaipėdoje ir Karaliaučiuje apžvelgti.

Šis leidinys laužo tam tikrus stereotipinius požiūrius į Prūsijos bažnyčios istoriją, kuri nedviprasmiškai yra visada siejama su Liuteronų bažnyčia¹.

Hercogui Albrechtui sekuliarizavus Vokiečių ordino valstybę, kraštas tapo liuteroniškas, o kartu jame buvo įtvirtintas liuteronų valstybinis tikėjimas. Nepaisant to, XVII šimtmečio pradžioje Prūsijoje, tiksliau – valdančiojoje dinastijoje, įvyksta svarbūs dvasiniai pokyčiai, ir nors kraštas ir toliau lieka liuteroniškas, valdantysis elitas tampa reformatais.

Autoriaus pasirinkta tema nėra jo „šaknų“ paieškos rezultatas ar „duoklė“ tėvų žemei. Gimęs Šiaurės Reino žemėje, 1963–1968 m. jis studijavo Vupertalio ir Marburgo universitetuose. 1972 m. Marburgo universitete apgynė daktaro disertaciją, tarnavo Kurheseno-Valdeko bažnyčioje, dirbo Naujojo Testamento dėstytoju Sao Leopoldo universitete Brazilijoje, grįžęs pedagoginę veiklą tęsė Marburgo universitete, kur 1988 m. apgynė habilitacinį darbą. Kaip pats autorius mini įvade, jo susidomėjimas Conrado Melio figūra atsirado kaip akademinis mainų rezultatas. Dėstant Klaipėdos universiteto Teologijos katedroje, jam įvairiais kontekstais teko susidurti su šia istorine asmenybe.

Pirmoji knygos dalis atskleidžia Conrado Melio biografijos faktus, susijusius su jo kilme, šeima, studijomis, atsiradimu Baltijos kraštuose ir grįžimu atgal į Vokietiją. Tai klasikinis, būdingas ano meto Vokietijos žemių teologo kelias. Šioje dalyje daug dėmesio autorius skiria C. Melio veikalui Baltijos kraštuose. Kadangi jo studijų laikotarpis buvo susijęs su Pietizmo judėjimu Vokietijoje, tai ir pastarojo veikla sietina su tam tikromis inovacijomis bažnytinėje veikloje. Kaip pamokslininkas, jis pasiaukuoja ugdančių teologinių pamokslų kūrimui. Jau būdamas Karaliaučiuje, atsidėjo akademinę veiklą ir 1702 m. Karaliaučiaus universitete apgynė teologijos daktarą ir tapo universiteto istorijoje pirmuoju ne liuteronų teologu, kuriam buvo suteikta profesoriaus vieta. C. Melio teologinis įdirbis yra siejamas su jo polinkiu senosioms kalboms ir bibline archeologija. Tačiau ypač didelį dėmesį jis skyrė tuo metu dar visai naujai veiklai Evangelikų bažnyčioje – misijoms. Gyvendamas Karaliaučiuje, išvystė reguliarią ir intensyvią korespondenciją su misionieriais. Palaidydamas gerus santykius su Gottfriedu Leibnizu, jis pristatė pastarojo samprotavimus apie misijos reikšmę ir svarbą Heseno princui Friedrichui ir Brandenburgo princesei Luizai Dorotėjai, be skrupulų siūlydamas misijinio darbo patyrimo semtis iš Jėzuitų ordino. C. Melis savo parengtoje misijų veiklos programoje tvirtino, kad misijinio darbo tarp pagonių vedliais turėtų tapti evangelikų žemių didikai. Beje, misijas jis suprato ne kaip agresyvių naujovių nešimą tautoms, beatodairiškai keičiant jų kultūrinį kontekstą, bet kaip jų kultūrinio konteksto gerbimą ir pirmiausia karitatyvinio socialinio darbo tarp jų plėtojimą. Dėl originalių minčių 1701 m. G. Leibnizo iniciatyva jis tapo Prūsijos Mokslų akademijos nariu. Jo religinis socialinis angažuotumas pastūmėjo jį 1701 m. Karaliaučiuje įsteigti paramos fondą našlaičiams, o 1703 m. ten pat – ir našlaičių prieglaudą.

¹ HUBATSCH, W. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens*, Bd. I. Göttingen, 1968.

Antroji knygos dalis skirta protestantizmo istorijai Mintaujoje, Klaipėdoje ir Karaliaučiuje. Ši plati dalis struktūriškai aptaria C. Melio kelią pradedant Mintauja, Klaipėda ir baigiant Karaliaučiumi. Vertinga šioje dalyje yra tai, kad autorius neapsiriboja tam tikromis trumpomis išvalgomis, susijusiomis su pagrindinio personažo veikla minėtose vietovėse, bet stengiasi gana detaliai charakterizuoti bendras tendencijas, susijusias su protestantizmo raida atskiruose kraštuose – Kurše, Prūsijoje, aptardamas tai atskiruose poskyriuose, kaip tai daro ir pristatydamas tų miestų, kur dirbo C. Melis, reformatų parapijų istorijas. Nepaisant vykusiai pasirinkto pristatymo, reikia konstatuoti, kad naujų faktų čia pateikiama palyginti nedaug, apsiribojama atkartojant jau žinomus dalykus iš kitų autorių publikacijų. Informaciniu požiūriu skurdžiausias poskyris skirtas Mintaujos parapijai, apsiribojama tik gana menkomis žiniomis, susijusiomis su C. Melio veikla.

Atskirai reikia pažymėti, kad autorius, pristatydamas kraštus, daug dėmesio knygoje skiria ir Lietuvos reformatų bažnyčios raidos specifikai, – jos sąsajas su Prūsija ir Kuršu jis pabrėžia ne vieną kartą. Šį skyrių galima vertinti dvejopai. Lietuvių skaitytojui jis nepasako beveik nieko nauja, nes ir sudarytas yra referuojant gerai žinomų autorių (Wilhelmo Kahle's (Wilhelm Kahle), Ingės Lukšaitės, Arthuro Hermanno (Arthur Hermann), Theodoro Wotschke's (Theodor Wotschke) ir Walterio Hubatscho (Walter Hubatsch)) mintis. Kita vertus, žinant, kad Lietuvos reformacijos tematika vokiečių skaitytojui tėra tik marginalinė sritis, jis yra svarbus kaip aiški nuoroda geresniam jos istorijos pažinimui. Todėl labai peikti šio skyriaus turinio ir jo struktūros nederėtų, nes autorių ribojo kalbinės galimybės, o ir pats leidinys yra skirtas vokiškai auditorijai.

Klaipėdai skiriamas ypač didelis dėmesys. Anot autoriaus, reformatai čia įsikūrė apie 1630–1635 m. Jie galėjo naudotis pilies bažnyčia, o nuo 1669 m. jiems jau buvo leista viešai laikyti pamaldas, todėl jie tuo tikslu įsigijo namą, kuris 1678 m. per gaisrą sudegė. Pirmoji bažnyčia dabartinėje Tiltų g. buvo pastatyta ir veikė nuo 1683 m. iki XVIII a. 3-iojo dešimtmečio. 1725 m. Grįžgatvio g. rajone įsteigtos kapinės, veikė mokykla. 1779–1782 m. pastatyta nauja bažnyčia.

Pirmasis dvasininkas Johannas Wendelinas de Rodemas (Johann Wendelin de Rodem) buvo kilęs iš Pfalco grafystės ir kunigavo 1629–1635, 1641 m. turėjo išvykti iš Klaipėdos. Po jo mirties 1668–1670 m. kunigu buvo Petrus Figulus Jablonskis (Petrus Figulus Jablonski) iš Bohemijos (garsaus pedagogo ir kunigo Johanno Amoso Comeniuso žentas). Šioje parapijoje kunigavo daug garsių ir išsilavinusių teologų: Paulas Andreas Jurskis (Paul Andreas Jursky), 1686–1689 m. Paulas Oniasas (Paul Onias), dr. Adamas Samuelis Hartmannas (Adam Samuel Hartmann), teologijos daktarą apgynęs Oksforde. Kunigas Conradas Melis, kunigavęs Klaipėdoje XVII a. paskutiniame dešimtmetyje, pažymimas kaip presbiterinės santvarkos parapijoje įvedėjas ir katekizmo pamokų steigėjas.

Visa tai jau yra gana gerai žinoma, tačiau šią informaciją vykusiai praturtina taip pat iš žinomų šaltinių kruopščiai išrankiotas reformatų bendruomenės dvasininkų sąrašas, kuris papildomas jų, kaip teologų, veiklą charakterizuojančiais faktais, todėl galutiniame variante net ir gerai žinoma medžiaga „prabyla“ į skaitytoją naujais aspektais.

Daug dėmesio skiriama konfesinei padėčiai Prūsijoje. Reformatai čia yra tarsi savotiška egzotika. Jų egzotiškumas sietinas su tuo, kad tai buvo religinė mažuma (trylikoje reformatų bažnyčių tarnavo 13 dvasininkų, iš kurių 11 buvo išlaikoma iš karališkojo patronato lėšų²), tačiau kartu jie priklausė neabejotinam politiniam ir ekonominiam elitui. Prūsijoje, kaip ir jos dalyje, vadinamoje Prūsų Lietuva, ši konfesija turėjo savo bendruomenių, kurios atsirado iš sėsliai įsikūrusių olandų ir

² Ibid., S. 544, 547.

škotų pirklių bei amatininkų, o vėliau pasipildė išeiviais iš Prancūzijos, Lietuvos, Lenkijos, Šveicarijos ir Vokietijos. Lemiamu veiksniu šiai konfesijai atsirasti ir įsitvirtinti krašte buvo valdančiosios Brandenburgo–Prūsijos dinastijos kurfiursto Jono Zigmanto 1613 m. perėjimas į reformatų tikėjimą. Jam tapus Prūsijos hercogu, 1618 m. liuteroniška krašto dauguma, baimindamasi priverstinio reformatų tikėjimo protegavimo iš valdančiųjų pusės, pasipriešino. Pirmosios pamaldos Karaliaučiuje buvo laikytos kun. Johanneso Crocius (Johannes Crocius) (1590–1659) 1616 m. spalio 20 d., o pamaldos su Šv. Vakariene įvyko 1617 m. kovo 26 d. Nepaisant valdovo protekcijos, viešajame krašto gyvenime Reformatai, kaip savarankiška ir lygiateisė bažnyčia, nebuvo pripažinti. Pirmosios viešos pamaldos įvyko 1640 m. Reformatų padėtis ženkliai pagerėjo tik dėl Trisdešimties metų karo, kai Brandenburgo kurfiurstų rezidencija persikėlė į Karaliaučius. 1645 m. juos užtarė ir katalikas Lietuvos ir Lenkijos karalius. Nuo 1658 m. bendruomenė išlaikė mokyklą, kuri vėliau tapo garsiaja pilies mokykla. Jos pirmasis mokytojas buvo teologas dr. Paulas Andreasas Jurskis. Tik valdant Friedrichui Wilhelmui (1640–1688), 1645 m. reformatai gavo pripažinimą kaip lygiateisė krikščionių bendrija, tačiau galutinis jos pripažinimas buvo pasiektas 1657 m., kai Vėlupos sutartimi Prūsijai buvo suteiktas suverenitetas, kas leido kunigaikščiui įgyti atsvarą liuteronų atžvilgiu. Konfesinę įvairovę ir jos lygiateisiškumą įtvirtino 1660 m. Olivos sutartis, nutraukusi leno ryšius su Lenkija. Nuo 1646 m. reformatai rinko savą konsistoriją, tačiau sinodo neturėjo, todėl pilnos bažnytinės struktūros nesukūrė.

Trečioji knygos dalis skirta C. Melio teologinei veiklai. Čia nagrinėjami jo teologiniai prioritetai, teologija, kalbiniai gebėjimai, homiletinės (pamokslų rengimo) teorijos laimėjimai, struktūra, aptariamoms jo literatūrinės veiklos žanrų ypatybės. Šis skyrius sukonstruotas remiantis pirminiais jos veiklos šaltiniais. C. Melio pamokslai pradedant eiti pareigas ir skirti atsisveikinti su bendruomenėmis rodo jo ne tik kaip dvasininko, bet ir kaip teologo esmę. Ypač vertingi jo pasaulėjautos šaltiniai yra jo originalios užrašytos maldos.

Ketvirtoji knygos dalis, kurią galime versti kaip „Dvasinis pragiedrėjimas“ (*Geistliche Aufklärung*), yra tarsi koncentruotos išvados. Čia atskleidžiama C. Melio asmenybė – tikras optimistas, pažangos šauklys. Jo teologinio mąstymo pagrindas yra Šventasis Raštas, kuriam jis suteikia aksiominę reikšmę. Jo irenėjiška dispozicija suteikia teisę ar bent prielaidą kelti jo gyvenimui ir veiklai daugelį kritiškų klausimų, o pedagoginė charizma, išmintis ir dvasinė jėga suteikia jam išskirtinumą ne tik jo gyvenamuoju laiku.

Leidinio vertę tiek lietuvių, tiek ir vokiečių skaitytojui neabejotinai didina publikacijos pabaigoje kruopščiai pateikta literatūra. Dalis jos yra gerai žinoma, kita, ypač lietuvių skaitytojui, ne visada ir prieinama, todėl jos išvardijimas sudaro gražias prielaidas pasidomėti platesne skelbtų šaltinių ir studijų baze tiek lietuvių, tiek ir vokiečių skaitytojui.

Atskirai norėtuši pabrėžti ypač informatyvią išnašų bazę, kurioje ne tik pateikiami paraleliniai tekstai tam tikrais klausimais, bet neretai yra plačiai cituojamos mažiau žinomų autorių darbų vietos. Jos puikiai papildo knygos turinį. Leidinys gerai ir taikliai iliustruotas, kas suteikia jam estetinį vaizdą.

Apskritai vertinant šį darbą galima jį drąsiai vadinti svarbiu įnašu į Lietuvos ir Prūsijos reformacijos istoriografiją, tačiau ne mažiau svarbu, kad vokiškai parengtas ir Vokietijoje išleistas leidinys pirmiausia tarnauja bendrai ne tik reformacijos Lietuvoje, bet ir Lietuvos istorijos sklaidai už krašto ribų. Ši knyga Vokietijos skaitytojui tampa tiltu, kuris sudaro prielaidas „atrasti“ naują, kultūriškai su Vokietija, jos žinomais ir garsiais Bažnyčios, kultūros ir mokslo atstovais susijusią Lietuvą.

NAUJOJO KELIO PRADŽIOJE: NUPŪTUS ARCHYVINĖS DULKĖS

В начале нового пути: Документы и материалы о развитии Калининградской области в годы деятельности чрезвычайных органов управления (апрель 1945 – июнь 1947). Сост. В. Маслов. Калининград: Изд-во ИП Мишуткиной И. В., 2004. 400 с.

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Klaipėdos universitetas

Kiekvieno geografinio, socialinio, politinio segmento autentiški istoriniai šaltiniai sudaro būtiną ar bent pageidautiną pagrindą istoriografijai ir tyrimams. Dėl įprastos praktikos viską archyvuoti labiausiai vertintini archyviniai šaltiniai, nes laikui bėgant jų vertė pradeda kilti, mat dažniausiai jau yra žinomas procesų rezultatas arba apčiuopiama vystymosi tendencija. Ypatingą susidomėjimą visuomet kelia naujų darinių gimimas. Ne išimtis buvo/yra ir Kaliningrado sritis. Šios teritorijos ilgai trukęs ypatingas slaptumas ir uždarumas itin kaitino mokslininkų smalsumą ir susidomėjimą. Daug spėliojimų dėl šaltinių stokos kėlė ir joje gyvenantys žmonės.

Prie pirmųjų pokarinių metų tyrinėjimų ištakų stovi Kaliningrado universiteto mokslininkai Energija ir Ivanas Kolganovai (Energija Kolganova; Ivan Kolganov). Bendras jų darbas „Samaja zapadnaja“ – tai 1959 m. pasirodžiusi trumpa Kaliningrado srities kūrimosi apybraiža. E. Kolganovos darbai paklojo faktologinį pamatą pokarinei srities istorijai, suformulavo pagrindines tyrimų kryptis ir problematiką. Ir ne tik tai. Jų apybraižos pavadinimą „pasiskolino“ vienintelis sovietiniais metais išėjęs dokumentų rinkinys apie Kaliningrado srities kūrimąsi – „Samaja zapadnaja“¹. Jame skelbiama 130 dokumentų iš Valstybinio Kaliningrado srities archyvo (GAKO – Государственный архив Калининградской области) fondų; dauguma tų dokumentų buvo publikuoti pirmą kartą. Nepaisant šio privalumo, rinkinio mokslinę ir pažintinę reikšmę menkino dokumentų vienuarūšiškumas: iš esmės skelbti tik partiniai dokumentai, nuspalvinti vienoda ideologija. Toks kryptingumas yra beveik visų sovietinio laikotarpio Kaliningrado mokslinių tyrimų bendras bruožas.

XX a. paskutiniame dešimtmetyje pradėjo keistis laikai. Augo visuomenės domėjimasis istorija, formavosi poreikis geriau pažinti ir krašto „ikitarybinio“ laikotarpio istoriją. Tam reikėjo šaltinių, nes mokslinių publikacijų (straipsnių ir ginamų disertacijų) nebepakako. Keičiantis geopolitinei pusiausvyrai Europoje ir visame pasaulyje, laisvėjant visuomenei, pamažu pradėjo atsiverti iki tol buvę uždari archyvai, taip plėsdami pažinimo erdvę ir galimybes. Po truputį mažėjo temų, kurioms iki tol galiojo tabu. Todėl stiprėjo archyvinių dokumentų kaip istorinių šaltinių publikavimo poreikis.

1998 m. pradėtas leisti tęstinis dokumentų rinkinys „Kaliningrado archyvai. Šaltiniai ir tyrimai“ (*Калининградские архивы. Материалы и исследования*). Greta skelbiamų, dažniausiai pirmą kartą, dokumentų juose randame analitinių ir apžvalginių straipsnių. Iki 2007 m. yra išleisti 7 tokie rinkiniai. Šiuos pirmuosius rinkinius galima laikyti savotiška „mokykla“ rengiant vėlesniųjų metų publikacijas.

¹ *Самая западная: сборник документов и материалов о становлении и развитии Калининградской области*. Вып. 1: 1946–1952 гг. Сост. В. Арнаутович et al. Калининград, 1980.

Prasidėjus naujam amžiui, artėjo Kaliningrado srities įkūrimo jubiliejus – 60-metis. Jis tapo proga išleisti daug rimtų mokslinių leidinių, kurių pasirodymui iki tol vis išskildavo kliūčių. Proginiai leidiniai dažniausiai būna įvairūs albumai, pompastiškos tekstų antologijos ar pan. Šiuo atveju Kaliningrade buvo sumanyta mokslo populiarinimo serija „Pergalės pagimdyta. Kaliningrado sritis: dokumentai, medžiaga ir tyrimai“. Šitaip 2004 m. pasirodė pirmoji serijos knyga – didelis (forma ir turiniu) archyvinių šaltinių rinkinys, pavadintas „Naujojo kelio pradžioje“. Patrauklus, puikios poligrafijos, proginis buvusių slaptų dokumentų rinkinys. Tikrai netikėtas ir įdomus derinys.

Leidinį rengė garsiausi Kaliningrado istorikai ir archyvistai. Jo sudarytojas – dabartinis Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Baltijos regiono istorijos katedros vedėjas doc. Vitalijus Maslovas (Vitalij Maslov), redaktorių kolegija: prof. Jurijus Kostiašovas (Jurij Kostiašov), Naujausios Kaliningrado srities istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centro direktorė Tamara Prošina, Kaliningrado srities administracijos Archyvinių reikalų komiteto pirmininkė Irina Tichomirova, Kaliningrado srities valstybinio archyvo direktorė Alla Fiodorova.

Rinkinyje „Naujojo kelio pradžioje“ publikuojami 272 dokumentai – įvairių sričių ir skirtingų rūšių – iš dviejų pagrindinių Kaliningrado srities archyvinių saugyklų: valstybinio srities archyvo (GAKO) ir Naujausios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centro (CChIDNIKO), kurio pagrindą sudaro buv. SSKP Kaliningrado srities archyvo dokumentai.

Šio rinkinio dokumentai atskleidžia Kenigsbergo / Kaliningrado srities būklę ir vystymąsi, skirtingas laikinųjų karinių ir civilinių valdymo struktūrų darbo kryptis nuo 1945 m. balandžio iki 1947 m. birželio mėn.

Rinkinio sudarytojai skiria du šio periodo laikotarpius. Pirmasis laikotarpis – nuo 1945 m. balandžio iki 1946 m. balandžio mėn. Leidinyje šiam laikotarpiui skirtas I skyrius, kuriame apibendrinamas laikas, kai šiaurinė Rytų Prūsijos dalis buvo valdoma / tvarkoma Raudonosios armijos karinių valdžios organų. Šiuo trumpu laikotarpiu valdymas priklausė paeiliui dviem struktūroms: nuo 1945 m. balandžio 8 d. (balandžio 7 d. oficialiai suformuota Kenigsbergo karo komendantūra) iki 1945 m. lapkričio 19 d. – karinėms Kenigsbergo ir kitų vietovių komendantūroms ir laikiniejiems civilinio valdymo padaliniais, o nuo lapkričio 19 d. iki 1946 m. balandžio 7 d. – Ypatingosios karinės apygardos Karo Tarybos Laikinajai valdybai civilių gyventojų reikalams. Tai buvo laikas, kai pirminiai uždaviniai buvo aprūpinti gyventojus maisto produktais, išminuoti ir išvalyti teritoriją, pradėti pramonės įmonių atstatymo darbus, sutvarkyti transporto infrastruktūrą ir žemės ūkį. Greta ūkinių uždavinių buvo ir vienas pagrindinis – paversti šią teritoriją sovietine teritorija. Visa tai atskleidžia 70 dokumentų. Vienas įdomesnių šio skyriaus dokumentų – Nr. 10 „Pažyma apie vokiečių gyventojų skaičių Kenigsberge 1945 m. gegužės 6 d.“. Tik keliuose dokumento eilutėse slypi didžiulė civilių gyventojų tragedija – užregistruotų gyventojų vos 26 559 asmenys. Dokumentai dažniausiai lakoniški, konkretūs, aiškūs. Galiu paminėti ir keletą kitų svarbesnių dokumentų – Nr. 54 – apie Laikinojo civilinio valdymo įkūrimą 1945 m. lapkričio 19 d., Nr. 58 – apie vokiečių gyventojų perregistravimą.

Antrasis laikotarpis – nuo 1946 m. balandžio 7 d. iki 1947 m. birželio – tai laikas, kai pradeda vykdyti krašto įsisavinimo ir integravimo į SSRS programa: plečiama srities apgyvendinimo politika, diegiami socialistinės sistemos ūkininkavimo metodai. Šiam laikotarpiui skirtas leidinio II skyrius – Kenigsbergo / Kaliningrado sritis veikiant Ypatingiesiems civilinio valdymo organams. Šiame skyriuje publikuojama 200 dokumentų. Čia randame įvairiausių valdymo ir ūkio struktūrų dokumentų, taip pat ištraukų iš laikraščių. Pats svarbiausias šio skyriaus dokumentas, mano manymu, Nr. 266. Tai lemtingasis Kaliningrado srities VKP(b) komiteto sekretoriaus Piotro Ivanovo

laiškas VKP(b) CK generaliniam sekretoriui Josifui Stalinui apie padėtį srityje ir jos vystymosi perspektyvas. Šis dokumentas, parašytas 1947 m. gegužės 28 d., labai ilgai buvo visiškai slaptas. Pirmą kartą jis buvo publikuotas 2002 m. taip pat proginiame leidinyje „Pirmieji sekretoriai: dokumentai ir medžiaga apie Kaliningrado srities partinių organų veiklą 1947–1991 m.“². Publikacija šiame leidinyje yra antroji. Atsidūręs tarp kitų jo turinio kontekstą iliustruojančių dokumentų, šis P. Ivanovo laiškas yra sukrečiantis ir itin įtaigus.

Dokumentai šiame leidinyje publikuojami chronologine tvarka ir daugelis skelbiami pirmą kartą. Pagal autorystę jie yra skirtingo validumo: tai ir oficiali direktyvinė medžiaga (SSRS ir RSFSR Ministrų Tarybos įsakymai, ministerijų ir žinybų įsakymai ir nutarimai, karo komendantų ir laikinųjų administravimo įstaigų nurodymai bei paliepimai), įvairios pažymos, ataskaitos, vadinamieji „raportai“, kai kurios telefonogramos. Pasitelkiama ir papildomos informacijos iš tuometinės periodikos. Visuomet tiksliai nurodomas dokumento pavadinimas ir autorius. Nurodomas dokumentų įslaptinimo laipsnis: „slaptai“, „visiškai slaptai“; taip pat pažymimas dokumento tipas: mašinraštis, rankraštis, patvirtinta kopija, originalas ar pan. Jeigu dokumentas jau buvo publikuotas atskirai, pateikiama jo bibliografinė nuoroda. Būtinai nurodoma archyvinė signatūra. Dokumentų numeracija leidinyje yra ištisinė; nurodoma tik įsakymų ir nutarimų (ne visuomet) vidinė numeracija jį sudariusioje žinyboje. Ne visi dokumentai publikuojami ištisai. Jeigu tai dokumento ištraukos, leidinyje nurodyta.

Leidinio pabaigoje yra pateikta išsami faktografinė-informacinė bazė: paaiškinimai ir įvairios rodyklės.

Vertingiausia, mano požiūriu, paaiškinimuose (jų yra 314, p. 302–346) pateikta analizė ir papildoma informacija. Ypač išsamūs Kenigsbergo komendanto įsakymų komentarai. Juose atsispindi realus kontekstas, kuris lėmė vieno ar kito įsakymo paskelbimą. Pvz., paminėtini platūs trečiasis (apie trofėjinio turto surinkimą ir panaudojimą), devintasis (apie valdymo funkcijų pasidalijimą tarp karinės ir civilinės valdžios) ir daugelis kitų komentarų. Paaiškinimuose randame plačią gyventojų būklės pirmaisiais pokario metais analizę, srities infrastruktūros ir pramonės įmonių kūrimo startinę poziciją bei perspektyvas. Visi komentarai savo ruožtu remiasi archyvine medžiaga; šitaip galima atsekti ryšius tarp tuo laiku Kenigsbergo / Kaliningrado sritį tvarkiusių valdymo struktūrų.

Toliau – asmenvardžių rodyklė. Joje, be įprastų tokioje rodyklėje segmentų – vardo, pavardės ir puslapių, kuriuose tie asmenys minimi, pateikiama trumputė informacija apie užimamas pareigas, taip pat nurodomi archyviniai šaltiniai. Šitoks medžiagos pateikimas yra tarsi mažytė enciklopedija. Iš leidinio redaktorių pastabos yra aišku, kad ne apie visus asmenis, veikusius / dirbusius Kenigsbergo / Kaliningrado srityje 1945–1947 metais, rasta pakankamai informacijos. Taip atsiranda tik pavardės arba tik vardai, arba net tik inicialai. Asmenvardžių rodyklėje įvardyta 715 asmenų. Rodyklės analizė rodo, kad į ją įtraukti visi asmenys, paminėti dokumentuose; todėl greta partinių ir vadovujančių asmenų galime rasti ir traktoristą, melžėją, gydytoją, paprastą gyventoją. Vokiškų pavardžių yra tik kelios (tai dirbusieji gydytojai), lietuviškų pavardžių nerasta.

Kita – geografinių pavadinimų rodyklė. Joje, greta rusiškų gyvenamųjų punktų pavadinimų, nurodyti ir autentiški vokiški atitikmenys, kadangi jie vienaip ar kitaip atsispindi organizacijų, įmonių ir įstaigų pavadinimuose. Ši rodyklė mums parodo, jog nemaža dalis publikuojamų dokumentų ge-

² *Первые секретари... Документы и материалы о деятельности партийных руководителей Калининградской области и Калининграда в 1947–1991 гг.* Сост. И. Каменева, В. Маслов, Т. Прошина. Калининград, 2002.

ografiškai yra susiję ir su Lietuva (net 16 paminėjimų), Vilniumi, Klaipėda. Toponimai SSRS, Rytų Prūsija, Vokietija, Kenigsbergas / Kaliningradas dėl dažno vartojimo į šią rodyklę neįtraukti. Iš viso rodyklėje paminėta 219 toponimų.

Vertinga ir dalykinė-teminė rodyklė. Jos buvimas labai palengvina tyrinėtojų darbą, padeda orientuotis visoje dokumentų sandauroje. Šioje rodyklėje akivaizdžiai matome, kad svarbiausios dokumentuose atspindėtos Kenigsbergo / Kaliningrado srities ekonominio, socialinio, politinio gyvenimo temos yra: karinės ir civilinės valdžios struktūrų funkcionavimas ir jų tarpusavio santykiai; srities apgyvendinimo ir gyventojų perkėlimo klausimai; vokiečių gyventojų buities ir aprūpinimo problemos; žemės ūkio, celiuliozės ir popieriaus, žuvininkystės, jūrinės pramonės kūrimo bei atstatymo darbai ir kt.

Leidinyje baigiamas santrumpų sąrašas.

Nors knygos anotacijoje rašoma, kad ji skiriama plačiajam skaitytojų būriui, darytina išvada, jog recenzuojamas dokumentų rinkinys parengtas pagal šiuolaikinius istoriografinius ir bibliografinius reikalavimus ir todėl yra itin vertingas Kenigsbergo / Kaliningrado srities raidos bei įvairių istorijos aspektų tyrinėtojams.

NUO MEMELBURGO IKI KLAIPĖDOS – 99 ISTORIJS

VAREIKIS, Vygantas. *99 Klaipėdos miesto istorijos*. Klaipėda: Druka, 2008. 232 p.

Nijolė Strakauskaitė
Klaipėdos universitetas

Pranašystės – rizikingas užsiėmimas, o tam, kuris imasi recenzuoti knygą, net jei tai yra mokslo populiarinimo leidinys, ko gero, nepriderantis. Vis dėlto šiuo konkrečiu atveju sunku atsispirti intuicijos provokacijai, jog esama knygų, kurias vos pavarčius nesunku nuspėti jų „likimą“: ar ji bus skaitoma, ar užsigulės knygynų lentynose. Tokį pirmojo išpūdžio „verdiktą“ dažniausiai nulemia keletas momentų: knygos leitmotyvas (aktualumas skaitytojui), rašančiojo stilius (nuobodus ar „įklampinantis“ gerąja prasme), knygos dizainas ir iliustracijos. Turėdami tai mintyje, galime pranašauti, jog Vyganto Vareikio „99 Klaipėdos miesto istorijos“ prikaustys skaitytojų dėmesį ne tik todėl, kad tarp kelių šimtų tūkstančių klaipėdiečių esama labai daugelio besidominčių savojo miesto istorija, bet taip pat ir dėl leidinio dizaino kokybės ir autoriaus gebėjimo tekstą suskaidyti į trumpas, vos pusės puslapio, intriguojančiai sukonstruotas „99 istorijas“ (skaičių magijos veiksnys). Verta pabrėžti ir šio leidinio „vizualinę intriga“ – 99 nuotraukos, tarp kurių yra nemaža dalis dar „neišeksploduotų“ ir puikiai atliekančių gvildenamos temos informacinio lauko sustiprinimo funkciją. Knygos tekstas publikuojamas ne tik lietuvių, bet ir anglų bei vokiečių kalbomis.

Atitolstant nuo išorinių remarkų apie šią knygą ir bandant pažvelgti į jos esmę, pirmiausia būtina pažymėti sąžiningą autoriaus poziciją, paremtą gerai žinomu istorikų cecho kanonu, jog istorijos faktai yra interpretatyvinio istorikų pasirinkimo, nulemto jų epochos matų, rezultatas, kurią autorius lakoniškai deklaruoja knygos įvade: „Istorijos apie Klaipėdą yra sąmoningai subjektyvus tekstas“.

Knygos įvade autorius taip pat akcentuoja ir pagrindinę šio leidinio atsiradimo intenciją – radijo stotyje „Vox Maris“ 2004 m. parengtų radijo laidų apie Klaipėdos istoriją ciklą. Ši kombinacija – istoriko ir radijo laidų rengėjo – atspindi gana novatoriškas istoriko ir gyvenamojo meto sąsajas, kai anot Söreno Philippsso (Sören Philipps), istorijos mokslas arba bent viešasis istorijos gvildinimas yra pasidavęs bendrajai gyvenamojo pasaulio mediatizacijos tendencijai, todėl ir šioje srityje vis stipriau reiškiasi audiovizualinės technikos. Be abejo, esama nemažai skeptikų šių inovacijų atžvilgiu. Tokių tikriausiai atsiras ir aptariamoms knygos vertintojų gretose, bet pritariant autoriaus pozicijai verta akcentuoti tai, jog komunikacija yra šiuolaikinių demokratinių visuomenių bei mokslo (taip pat ir istorijos) *modus operandi*.

Akivaizdu, jog ši knyga skirta labai plačiai skaitytojų grupei, nes autoriaus pasirinktos temos sudaro itin margą mozaiką, kurios dalių atrankos kriterijų, regis, nulėmė siekis suintriguoti skaitytoją, fokusuojant dėmesį į įsimintinus faktus (miesto įkūrimas, didysis gaisras, sostinė), reiškinius (Hanza, kontrabanda, stichija), asmenybes (Julius Ludwigas Wieneris (Julius Ludwig Wiener), Ernestas Galvanauskas, Johannesas Sembritzkis (Johannes Sembritzki)) ar detales (miesto kartuvės, gaisrinė, bravoras). Tokiu būdu knygos autoriui pavyko išryškinti svarbiausius Klaipėdos istorijos akcentus, tiesa, dėmesio centrą perkeliant į naujausius laikus.

Skaitant „99 Klaipėdos istorijas“ imponuoja autoriaus gebėjimas lengvai pereiti nuo detalės prie konceptualių svarstymų ir vėl plastiškai sugrįžti prie smulkmenos, bet būtinai įsimintinos skaitytojui. Šia prasme „klasikinis“ aptariamojo teksto pavyzdys – „Gaisrinė“. Klaipėdos gaisrinės istorija,

nors savaip ir unikali (viena pirmųjų profesionalių gaisrinių Prūsijos karalystėje), vis dėlto septynių šimtmečių miesto istorijos kontekste tėra faktas – detalė, tačiau autorius šios detalės fone paliečia ir sovietmečio ideologinių standartų spaudimo miesto urbanistiniam kraštovaizdžiui problemą, primindamas „Klaipėdos“ viešbučio atsiradimo bei senųjų miesto kapinių pavertimo Martyno Mažvydo skulptūrų parku aplinkybes. Nėra taip paprasta visa tai sutalpinti penkiolikoje sakinių ir išpūdinčiai užbaigti išsimintina smulkmena – „senosios Klaipėdos gaisrinės laikrodžio, 1856 metais pagamintas Berlyno meistrų, šiandien yra saugomas Laikrodžių muziejuje“. Galime neabejoti, jog ši smulkmena, kuria neva tarp kitko autorius užbaigia vieną iš savo 99 istorijų, paakins ne vieną skaitytoją dar kartą užsukti į Laikrodžių muziejų ir dėmesingiau pažvelgti į tą unikalų eksponatą. Taip galime įžvelgti šios knygos pozityvaus „šalutinio poveikio“ sindromą.

Pagrįstai negailint liaupsių kalbos stiliui, kuriuo parašytos „99 Klaipėdos istorijos“, vis dėlto reikia pažymėti, jog kartais autoriui sunku atsispirti pagundai atlikti „aukštojo pilotažo figūras“ ir tuomet tekste atsiranda terminų ir posakių, kurie ne istorikams ne daug ką pasako (*Hansekontor*), o kartais gali versti griebtis kitos kalbos žodyno („*A Nothern summer or travel round Baltic throught Danemark, Sweden, Russia, Prussia and part of Germany in the year 1805*“) ar padvelkia stilistine dviprasmybe „*bliezkriego karas*“ (pažodžiui – žaibiško karo karas). Be abejo, suprantamas ir pagirtinas autoriaus siekis kuo geriau perteikti istorinių įvykių koloritą, ir jam ši siekį iš esmės pavyko sėkmingai realizuoti.

Neketinant kvestionuoti autoriaus teisės rinktis faktus, detales, iliustruojančias ar paryškinančias „99 Klaipėdos istorijas“, kartais paliekama erdvė dvejonėms: ar temoje *Pirmasis pasaulinis karas ir Klaipėda* svarbiau tai, jog telefonistei, pranešusiai į Berlyną apie rusų dalinių žygiavimą Liepų gatve, maršalas Paulis von Hindenburgas (Paul von Hindenburg), vėliau tapęs Vokietijos prezidentu, įteikė apdovanojimą „Panelei Memel“, ar tai, kas nepaminėta, – maršalas Paulis von Hindenburgas 1915 m. tapo Memelio garbės piliečiu už pasiektą pergalę viename iš svarbiausių karo mūšių – Tannenbergo (Žalgirio) mūšyje.

Sunku rasti leidinį, kuriame nepasitaikytų kokių nors netikslumų. P. 51 rašoma, kad Thomas Mannas (Thomas Mann) „iškeitė poilsiavimą elitiniame vokiečių Krance (šiandien Zelenogradskas)“ – ne Krance, o Rauschene (šiandien Svetlogorskas), tačiau ši smulkmena nedaro jokios įtakos išpūdžiui, kuris lieka perskaičius visą knygos tekstą: istorijos faktų prasme – korektiško, o jų interpretacijos prasme – įtaigaus. Prie šio išpūdžio verta pridurti autoriaus erudicijos dėka daugelyje iš 99 istorijų sėkmingai įkomponuotą tarptautinių įvykių, susijusių su aprašomu miesto istorijos fragmentu, kontekstą ar europinės kultūros aspektą, ir šia prasme simboliškas yra 99-osios istorijos pavadinimas – „*Mare Balticum – Mare nostrum*“, verčiantis prisiminti Romos imperijos didybę ir leidžiantis pamąstyti apie „savo jūrą“ ir vienintelį uostą prie jos – Klaipėdą.

Nesiimame spėlioti, ar autoriui pavyko daugiau ar mažiau sudėtingas laviravimas tarp dokumentiškumo ir estetiškumo paradigmu, bet akivaizdu, jog rašydamas šiuos tekstus, autorius nesijautė atliekamas prievolę, o mėgavosi kūrybos procesu, todėl rezultatas neabejotinai ir skaitytojui leis pasimėgauti „99 Klaipėdos istorijomis“.